

CSALÁD – JÖVŐKÉP – ESÉLY (13–14 éves tanulók értékorientációs hálózatának szövegnyelvészeti elemzése)

„Egy nyelv nemcsak eszköze az ismeretek megszerzésének és továbbításának, hanem sajátos struktúrájában ismeretek tárgyasulása, s ezen túlmenően egy meghatározott életforma is. Aki egy nyelvet használni tud, az a világban való tájékozódás valamilyen stratégiájával, az emberi környezet valamilyen interpretációjával, egy viselkedési sémával rendelkezik” (Kelemen J. 1976. 185).

A falusi családok egyik gondja napjainkban a serdülőkorba lépő gyermek pályairányításának megoldása. Az V–VI. osztály elvégzése után már felvetődik a „Merre tovább?” kérdése. A szülők (és a falu) véleménye a legtöbb helységben egy ponton közös: „Ne maradjon a faluban!” És megkezdődik a tervezgetés. Vajon a családban kiket foglalkoztat ez a kérdés, és milyen mértékben? Ma még nem sokat tudunk mondani arról, hogy a falusi szülők hogyan irányítják gyermekeik pályaválasztását, illetve hogyan alakítják ki bennük a különböző mesterségekkel (és iskolatípusokkal) kapcsolatos álláspontot.

Ez a probléma a mai falusi társadalom egyik érzékeny pontja. A családon belüli nemzedéki ellentmondások csak részben okai a pályaválasztás körül kialakult zűrzavarnak. Legalább olyan mértékben zavarják össze a dolgokat a falu értékrendszerében jelentkező változások, a pályaválasztással kapcsolatos tájékozódás ellentmondásossága és ingatag volta, nem utolsósorban pedig az, hogy az egyes mesterségek „propagált” és „rejtett” értékelése között nagy a különbség.

A pályaválasztás bonyolult kérdés, és nem is ötödikes kortól kezdődik. Tényszerű elemzése nem egy személyre szabott feladat. Vizsgálatomban ezért a másik utat, a közvetett megközelítést választottam. Tizenhárom-tizennégy éves tanulók úgynevezett jövőképét vizsgálva próbálok képet alkotni a jövőbeli életmód-

jukkal, munkájukkal, életfelfogásukkal kapcsolatos viszonyulásukról. Az attitűdök rendszere a mindennapi életben mint értékorientációs hálózat működik. Nem közömbös tehát, hogy ma milyen magatartások alakulnak ki, hiszen ezek szabályozzák a holnapi viszonyulástípusokat akár ismert, akár ismeretlen élethelyzetekről van szó.

A magatartás vizsgálatát értékelemzés révén kívánom véghezvinni. A magatartásrendszer körvonalazása nemcsak előrejelzésekkel szolgál arra vonatkozólag, hogy ezektől az egyénektől a jövőben mit várhatunk, hanem utal azon mechanizmusok működési alakzataira is, amelyek a család, a kortárs csoport, az iskola és a hírközlő eszközök ütközési pontján a magatartásrendszer összetevőit kialakítják.

A magatartásrendszer a mindennapi élet sok területén vizsgálható. A pályaválasztás mozzanata azonban – a mobilitás külső és belső kényszerjellege révén – olyasvalami, amely sűrítve tartalmazza mindazt, amit vizsgálni akarunk. Vizsgálódási területem kijelölését ez a szempont határozta meg.

A VIZSGÁLAT VÁLTOZÓI

Elemzésem a szó szoros értelmében véve interdiszciplináris jellegű. Egyaránt tartalmazza a nyelvészociológia, a szövegnyelvészet, a magatartásvizsgálat szempontjait és módszereit. Ez esetben nem lehet megkezdni az elvi és módszertani alapvetést, ennek kulcstételeit és kulcsfogalmait – ha vázlatosan is – be kell mutatni.

1. Nyelvészociológiai vetület

Vizsgálatom alanyai olyan tanulók, akiknek gyermekkoruk falun telt el, az I–VIII. osztályt ott végezték, és a nyolcadik osztály elvégzése után valamilyen városi iskolába szeretnének beiratkozni. Nem vettem figyelembe azon tanulók szövegeit, akiknek szülei értelmiségiek vagy valamilyen vezető állást töltenek be. A tanulók két fogalmazást írtak (*Egy napom tíz év múl-*

va: *Életem tíz év múlva*), és kitöltöttek egy kérdőívet a család szerkezetére, a lakás tárgyi felszereltségére és az otthoni időbeosztásra vonatkozóan. A szociológiai háttér röviden a következő: a családtagok száma négy vagy öt, a tárgyi felszereltség átlagos vagy átlagon felüli, azonban a megvásárolt háztartási eszközöket nem használják ki, az egyes családokat erős mobilitásigény jellemzi, a „cél” olyan foglalkozások képviselik, amelyek „pénzt hoznak a házhoz”, a munkarendben és időbeosztásban a hagyományos falusi életvitel sok eleme kitapintható. A vizsgálatba bevont tanulók száma 60 (két nyolcadik osztály), az elemzett szövegek száma 120.

2. Kommunikációelméleti vetület

Úgy vélem, nagyon lényeges megadni a vizsgálatra jellemző, szociológiailag értelmezhető kommunikációs modellt. Az adó a tanuló, a vevő a szöveget írató tanár, de nem csupán ő, hanem bárki, aki a megírt szöveget elolvassa. Az adó és a vevő közti viszony látszólag aszimmetrikus (az egyik fél – jelen esetben a tanár – fölülte áll a másikkal), a valóságban azonban nem az. A tanár csak a helyzetet teremti meg, amelyben a közlemény megszületik, csak a közlési folyamat beindítását követeli meg, de a továbbiakban semmilyen korlátot nem szab sem a terjedelemre, sem a szöveg tartalmára, sem a formai megoldására vonatkozóan. Ehhez persze megfelelőképpen elő kell készíteni a vizsgálat alanyait, a mindennapi iskolai gyakorlattól teljesen eltérő viszonyt kell kialakítani. Ha a vevő tudja érzékeltetni a viszony szimmetrikus jellegét (nem állít fel hatalmi pozícióból adódó követelményeket a közlemény természetét illetően), akkor az adó hajlandó a nyílt formát választani. Ez annyit jelent, hogy nem a vevőre hangolja az üzenetét, nem a vevő várható reakciója szerint szerkeszt, válogat és rangsorol, hanem elsősorban kifejez (az itt használt kategóriákat Denis McQuail tanulmányából vettem át, vö.: McQuail 1975). E közlési helyzet megteremtése a vizsgálat elengedhetetlen feltétele. Mivel a mai iskolai gyakorlatra ez a közlési helyzet nem jellemző (ehelyett az aszimmetri-

kus kommunikációs viszony van előtérben), nagy hangsúlyt kellett fektetni az előkészítésre, a tanulók bizalmának megnyerésére.

3. Nyelvelméleti vetület

Hogy a kapott szövegeket a kitűzött cél szerint lehessen elemezni, be kellett vezetni néhány, ma még vitatott szempontot. A továbbiakban röviden utalok ezekre, hiszen fel nem ismerésük egyenesen eredményeim megkérdőjelezéséhez vezethetnek. Kiindulópontul Volosinov gondolata szolgál (Volosinov 1978): a nyelvi forma alapjelentésével a nyelvésznek nincs mit kezdenie, ha a tényleges nyelvi közlésfolyamatok kérdése izgatja. A nyelvi forma mindig ideológiai és élet-tartalmakkal terhelt, attól függően, hogy milyen helyzetben és milyen céllal kerül sor a használatára. Ez a megállapítás az írott szövegre is áll abban az értelemben, hogy születése pillanatában az írott szöveg sem szótári elemekből áll össze, hanem ideológiailag aktív nyelvi formákból. Szándékosan használom a nyelvi forma megjelölést a szó helyett: ma már egyre inkább terjed az a nézet, miszerint a nyelv működése nem abból áll, hogy szavakat rakunk egymás mellé. A nyelv használata tevékenységformák bonyolult szövevénye. Az írott nyelv vonatkozásában ezzel arra kívánok utalni, hogy maga a leírt szöveg sosem egyenlő a leírt szavak szótári jelentésével. Az írott szöveg (is) a jelek olyan halmaza, amelyben az egyes jelek denotátuma (referense) és jelentése (referenciája) nem eleve adott állandó entitás, hanem a leírás/kimondás tettében ölt testet, nyeri el végleges alakját. A szövegbeli jel tehát nem egy előre jól meghatározott, állandó denotátumra utal, hanem ennél sokkal bonyolultabb viszonyt hordoz: tartalmazza a beszélőnek a kommunikációs tett tárgyáról alkotott véleményét, az ahhoz való – értékelést kifejező – viszonyát. Az egyes jelek denotátuma és jelentése az adott helyzetben cselekvő (beszélő, író) adóra vonatkoztatva értelmezhető. Beszélt szöveg esetében a beszéd tett egy alkotóelemének denotátuma és jelentése a beszédhelyzet, az adó és vevő közti hatalmi viszony, a paralingvisztikai elemek számbavétele

révén dekódolható. Írott szövegnél hajlamosak vagyunk arra, hogy a leírt szavaknak csakis a szótári alapjelentését vegyük figyelembe.

Az írás pillanatában a közlő kénytelen lemondani egyes kommunikációs csatornák használatáról (pl. hangsúly, hanglejtés, gesztusok, arcjáték, térbeli helyzet stb.), az általa közölt jelek azonban mégsem holt jelek. A közlemény egészének megszerkesztése, a jelek sorrendje és egymáshoz való kapcsolata, bizonyos jelek uralma és mások hiánya a helyzetre és a közlőre jellemzően egyediesítik a használt jelek denotátumait és jelentéseit. A denotátumot itt úgy értelmezem, mint a konkrét beszéd során megvalósuló funkciót. A nyelv használata cselekvés is, nem pusztán jelölés, és mint ilyen a kommunikációs tett alanyainak a beszéd tárgyához való viszonyát is hordozza.

4. Értékorientációs vetület

Cselekvéseink tárgyához való viszonyunkat (így beszédünk tárgyához valót is) az értékek síkján lehet megragadni és konkretizálni. Az értékek világa a társadalmi tudat normatív oldala. Az érték létének társadalmi feltétele a közös tapasztalatrendszer megléte. Az érték az egyén vonatkozásában magatartások közé ágyazódva jelenik meg (Mérei 1978). E tanulmány keretében nincs hely arra, hogy tárgyalni lehessen érték és magatartás viszonyát. Csupán utalunk arra a felfogásra, miszerint a személyiség számára a magatartások rendszere mint értékorientációs tájékozódási hálózat jelenik meg (Mérei 1978). Döntési helyzetbe kerülve az egyén saját értékorientációs tájékozódási hálózatát igénybe véve foglal állást. A hálózat működése tulajdonképpen értékelési mozzanatok sorozata. Ha az írott szövegekből az értékelési mozzanatok (és nem csupán az értékeket) ki tudjuk választani, és azokat elemezzük, akkor következtetni tudunk magára a hálózatra.

Az értékelési mozzanat a nyelvhasználat alapvető tartozéka, következésképpen szövegelemzéssel értékorientációs elemzés is végezhető. A viszonylag egyszerűbb szövegelemzés eredményeiből olyan hasznosítható megállapításokat nyerhetünk a vizsgált korcsoport élet-

felfogásával, életminőség-modelljével, jövőbeli társadalmi beilleszkedésével kapcsolatban, amelyekhez másképp csak rendkívül bonyolult és költséges, időigényes empirikus elemzés és adatfeldolgozás után jutnánk le. Az elemzéshez egy műveleti értékfogalomra van szükség: „...érvényes értéknek tekintendő az olyan preferencia, vagyis előnybe részesítés, amely társadalmilag már szabályozott vagy az egyes eseten túl általánosítható” (Heller 1966. 27).

*

A felsorolt elvi és módszertani alapelvek az alábbi három előfeltevésben nyilvánulnak meg:

Először: 13–14 éves tanulóknál már kialakult egy értékorientációs tájékozódási hálózat (személyes értékrendszer), amely különböző élethelyzetekben viszonyítási keretként működik (Hankiss–Manchin 1979).

Másodszor: az egyes szövegekből kibontható értékorientációs hálózat szociológiailag értelmezhető, ha adottak a más megjelölt szociológiai paraméterek.

Harmadszor: A kapott szövegek a „szubjektív életminőség” (Hankiss–Manchin 1979) nyelvi formában való konkretizálásának tekinthetők. Nem csupán a „szubjektív életminőség”-nek nyelvre való átfordításai, mert a szövegek összetevői maguk is lehetnek tényleges értékelési mozzanatok, és nem csupán meghatározott értékelési szempontok kifejezései. A „szubjektív életminőség” az egyén észlelete adott élethelyzeteiről, olyan „értékelési folyamat eredményei amelynek során az ember az adott élethelyzet különböző mozzanatait a maga személyes értékviszonyítási keretével veti egybe, s ezen egybevetés alapján értékeli” (Hankiss–Manchin 1976. 31). Vizsgálatomban az „életem tíz év múlva” szituáció virtuális helyzet ugyan, de mint lehetséges élethelyzet működésbe hozza az egyén értékorientációs tájékozódási hálózatát, kivált egy sor értékelési folyamatot, amelyek a nyelvhasználat síkján részben áttételesen, részben pedig tényleges értékelő mozzanatként megragadhatók.

A DENOTÁTUM „HELYZETI IDEGENSÉGE”

Ha az egyes szövegeket mint önálló jeleket vesszük szemügyre, akkor a következő megállapításokat tehetjük.

Minden jelnek van egy konkrét jelölt tárgya: egy jövőbeli nap, illetve a jövőbeli élet. A jel közöl valamit, az ábrázolás eszközeként és csak úgy funkcionál. A szövegek szerzői közül senki sem él azzal a lehetőséggel, hogy a nyelvvel cselekedjen is. A jövő idejű igealakok következetes használatával, az időbeli távolságot érzékeltető utalásokkal (akkor, majd, múlva stb.), a cselekvést jelölő igék feltételes módba való helyezésével mintegy arra törekednek, hogy a jelek csak modelláló szerepüket juttathassák érvényre. Hiányzik az alapvető mozzanat, a nyelvvel való cselekvés. E jelek denotatívumai nem a tényleges beszéd alatt során érvényesülnek, hanem valami eleve adottként jelennek meg. A jelek használói egyszerűen nem végeznek értékelő műveleteket, nem visznek be értékelő mozzanatot az „én-jövő”, „én és egy jövőbeli napom” viszonyba, következésképpen maga a jelviszony sem egyedi-sített.

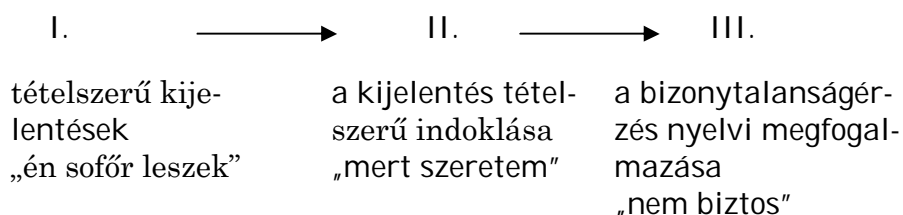
Az ellenkező eset (és a jelhasználat természetes formája) az volna, hogy érvényre jusson a jelhasználat alapvető mozzanata is, a denotatívum a beszélés konkrét tetteiben nyerje el a helyzetre és az egyénre jellemző egyedi formát. Ehhez magával a denotatívummal kell dolgozni, azt kisajátítani, vele hatást elérni. Az elemzett jelek esetében a denotatívum elvont, „szótári” lénye érintetlen marad. Ez a jelenség arra enged következtetni, hogy a vizsgálat alanyai számára ez a denotatívum (életem tíz év múlva; egy napom tíz év múlva) csak mint passzív entitás létezik, amihez képtelenek értékelési folyamatokat rendelni. Olyasvalami, ami az értékorientációs tájékozódási hálózat szűrőjén jórészt akadálytalanul halad át.

Ha elemeire bontjuk a szövegeket, azt találjuk, hogy ha szövegszinten nem is, de az egyes összetevők szintjén gyakran érvényesül a jelhasználat sajátos jellege is. A paradox helyzet arra utal, hogy a szövegek ko-

héziója körül valami nincs rendjén. De erről később lesz szó. Egyelőre csupán annyit szögezzünk le, hogy a szöveg (mint jel) szintjén a denotátum eleve adottként és csak úgy jelenik meg, állandó entitásként kívülről rendelődik az adott szöveghez, nem a szövegek megszületésének pillanatában konstituálódik.

A SZÖVEGEK SZERKEZETE

Az elemzett szövegek kivétel nélkül az alábbi modell alapján épülnek fel:

Vegyük sorra a szerkezet három összetevőjét.

Az I. részt az „én sofőr leszek”, „tíz év múlva gépkocsiszerelő leszek”, „családapa leszek”; „én már akkor munkás leszek” típusú kijelentések alkotják. Az ilyen kijelentések gyakran halmozódnak is. Ha önmagukban állnának, akkor azt kellene feltételeznünk, hogy az ilyen „bizonyosnak”, megalapozottnak tűnő kijelentések mögött különböző ki nem fejtett, a nyelvhasználat síkján kifejezetté nem tett tartalmak húzódnak meg. Ezek a kijelentések azonban nem magukban állnak, de nem is folytatódnak magyarázatokkal, kifejtésekkel, lebontásokkal. Rögtön kapcsolódik hozzájuk egy igazoló, indokló jellegű kijelentés (rendszerint még ugyanazon mondaton belül), a szerkezet második összetevője. Például:

„Én tíz év múlva sofőr leszek, mert nagyon szeretem.”

„Varrónó leszek, mert varrónónek lenni nagyon jó.”

„Kijárom a sofőriskolát ...-en, mert a sofőrséggel sok pénzt lehet keresni.”

Az igazoló mozzanatoknak három típusát különíthetjük el (II/1, II/2, II/3): II 1. – általánosító jellegű

megfogalmazások: „mert jó, mert szeretem, mert szép, mert tetszik”; II/2. – a falu értékrendszerének kitüntetett fontosságú aspektusai: „pénzt keresek, a szüleimnek így segíthetek, mert jól dolgozhatom”; II/3 – mert úgy kívánja a szűkebb környezet: itt az értékmozzanat áttételesen, a szülői értékrendszerre vagy óhajra való hivatkozással fogalmazódik meg: az az értékes, amit a szülők annak látnak.

Ha súlyozzuk az igazoló mozzanatok előfordulását, az alábbi következtetésre jutunk: a II/2 típus minden szövegben előfordul ugyan, de mennyiségileg és a rangsor (az előfordulás helye) szempontjából a II/1 típus megelőzi. A II/3 típusú igazolások ritkábbak, a szövegek mintegy 40%-ban fordulnak elő, és rendszerint a másik két típus után. Arra, hogy ez a különböző súlyú előfordulás nem véletlen, a továbbiakban térek ki a szemantikai és a pragmatikai dimenzió elemzése során.

A szerkezet harmadik eleme (III) a bizonytalanság-érzés nyelvi megfogalmazása. A továbbiakban ezzel kapcsolatosan a „bizonytalansági tényező” megjelölést használom. Kivétel nélkül minden szövegben előfordul, és szinte kivétel nélkül az utolsó mondatokban. Jellemző példái: „de lehetek más is”, „történhet másképp is”, „nem lehet tudni, hogy így lesz-e”. Némely szövegben kétszer is előfordul, egyszer a szöveg záró részében, egyszer pedig a változást (a történést) kifejező igék alakjában, rendszerint a feltételes mód használata révén. Az a tény, hogy kitüntetett helyen fordul elő, és nemegyszer a legfontosabb mozzanat, a történet lehetséges tartozéka („Gépkocsivezető leszek, ha sikerül; Lehet, hogy varrónő leszek”), a bizonytalansági tényező (mint jel) fontosságára utal. Leírt formája nem csupán modellál egy bizonytalanságérzést, hanem maga a jel használata (a leírás/kimondás tette) befolyásolja, értelmezi az I. és a II. aspektus denotatumát. Nem a bizonytalanságérzés általában, hanem maga az elbizonytalanodás érhető tetten a szövegekben.

Ha ennyire lényeges mozzanatról van szó, akkor nem kerülhetjük meg az értelmezését sem. A bizony-

talansági tényező mint jel fentebb leírt funkcionálásától két következtetés adódik. Az első a szociológiai vizsgálatokban ma már előfeltevésként kezelt gondolat: a bizonytalanságérzés mint viselkedésforma minden mobilitás (virtuális vagy tényleges mobilitás) szükségszerű velejárója. A fenti elemzés kapcsán ehhez még hozzá lehet tenni, hogy nem csupán velejárója, hanem az egyes helyzetekben való viselkedés (például nyelvi viselkedés) tárgyjelölő mozzanata is.

A szerkezet első két elemével való kapcsolata nyújt alapot a második következtetésre: az I. aspektust („én sofőr leszek”) nem tér- vagy időbeli dimenzióiban befolyásolja, hanem a denotátum denotátum voltát igyekszik megkérdőjelezni azáltal, hogy tagadni próbálja magát az akciót (a változást: leszek – nem leszek). A vizsgált szövegekben a denotátum kétségbe vonása mint lehetőség állandóan jelen van. Jelenléte a tervezés (választás) teljes labilitására, a kijelentések bármely ingerre való átfordíthatóságára utal. A kép kifelé csalóka: úgy tűnik, mintha a tanulók az objektív akadályok számbavétele okán beszélnének a változtatás, az éppen megfogalmazott álláspont feladásának lehetőségéről. A valóságban más a helyzet. Maga a választott pályákhoz rendelt értékelő-érzelmi mozzanat (felhívó jelleg) nem állja ki a megkérdőjelezés próbáját. Az ok valószínűleg, az adott értékmozzanatot kialakító társadalmi tapasztalatokban, a konszenzus foghíjas vagy szétágazó természetében keresendő.

Alaposabb elemzést igényel a II. aspektus is, a tételszerű igazolás. Denotátumát ugyanúgy befolyásolja a bizonytalansági tényező, mint az I. aspektusét. Fontosnak tűnik az I. aspektushoz való viszonya. Utaltam már arra, hogy rendszerint közvetlenül mögötte helyezkedik el, gyakran ugyanazon összetett mondat keretében. A kapcsolat nem csupán mondattani természetű. Ha a jelentéstani dimenziót elemezzük, azt látjuk, hogy a II. aspektus egy vagy két szempont alapján egyediesíti az I. aspektust: „Én sofőr leszek, mert szeretem és sok pénzt lehet keresni.” Nyilván az sem mellékes, hogy milyen szempontok szerint vá-

lik egyedivé az I. aspektus, ez azonban későbbi elemzés témája lesz. Egyelőre figyeljünk a pragmatikai dimenzióra. A két aspektus viszonya az egyes szövegekben következetesen ismétlődik. A szerkezet olyan merev, hogy nem enged a két komponens közé más elemet. Az igazoló mozzanatra tehát nagy szükség van. A kitüntetett hely és a kitüntetett forma ezúttal sem véletlen. Ezek a következetesen érvényesített célszerű szabályok annyira hangsúlyossá teszik a „mert szeretem” típusú következtetéseket, hogy egyértelműen adódik a következtetés: ezek valami helyett állnak, valamit eltakarnak, valamilyen úrt töltenek ki. Ami helyett állanak, az nem más, mint az I. aspektus valószínű megokolása. Az ugyanis nyilvánvaló, hogy az egyes szövegekben fellelhető „mert jó”, „mert szép” típusú szövegegységek nem szótári alapjelentésükben állnak itt. Nem vonatkoztatható a „mert szeretem” kijelentés olyan foglalkozásra, amelyről a tanulóknak gyakorlatilag nincs megbízható információjuk. A megjelölt foglalkozások a „szép, jó, szeretem” helyett ezen indoklások denotátumának extenziója (az „ez kell nekem, ez való nekem, ez rám szabott, más is ezt teszi, ezt látják jónak” stb.) segítségével írhatók körül.

A jelek használata tehát ez esetben is tartalmazza a konstitutív mozzanatot: az igazolás mozzanatában teremődik meg a II. aspektus tényleges referense. Ha a szövegeket egymástól függetlenül vizsgáljuk, nem derülhet fény a II. aspektus valódi denotátumára. Nem derülhet ki, hogy a „mert szeretem”, „mert jó”, „mert szép” tételszerű indoklásoknak a denotátuma ugyanaz lehet, és ez a közös mag hordozza a konszenzuson alapuló „erős” értékelési mozzanatot, míg a szövegekben fellelhető igazolások egyedi darabjai labilis, könnyen átfordítható értékelési mozzanatokot tartalmaznak.

Noha a szövegek szerkezetükben ismétlik egymást, tehát a szerkezeti újítás valószínűsége csekély, megpróbáltam a kísérlet alanyait kizökkenteni a spontánul adódó szerkesztésből. Ha az egyes kijelentések lebontását, kifejtését kértem tőlük, hasonló típusú szerkezeteket alkottak, és azokban gyakorlatilag újra-

fogalmazták a már elmondottakat. Ha pedig másféle kezdést követeltem meg, akkor az eredeti szerkezet III-I-II. típusúra módosult, ami nem jelent lényeges változást. Ez a próbálkozás igazolta, hogy az elemzett szerkezet nem a véletlen műve.

NYILVÁNVALÓ ÉS REJTETT ÉRTÉKTARTALOM

„Tíz év múlva én már felnőtt leszek, és már le fogom tenni a katonaságot, és már családom is lesz. Tíz év múlva én sofőr szeretnék lenni, mert azt nagyon szeretem. Sok pénzt keresek vele, és tudom segíteni a szüleimet. De tíz év sok idő, és addig lehetek még más is. (*Életem, tíz év múlva*).

Már utaltam arra, hogy a szövegszerkezet II/2 aspektusa rendszerint explicit értékítéletekből áll, s ezek az értékmozzanatok tulajdonképpen szinonimák: használati szabályaik egy denotátumot körvonalaznak. E denotátum kiterjedése az „ez kell nekem, ez való nekem” segítséggel írható körül.

Először is figyelemre méltó, hogy a szövegekben mindig megvan (és meghatározott helyen) a szemantikai dimenzióban jelentkező értéktartalom. Felvetődik a kérdés: miért érzik szükségesnek a vizsgálat alanyai, hogy a választott foglalkozást rögtön a megjelölés pillanatában értékeljék is? A választ a már jelzett Volosinov-tanulmány kapcsán fogalmazhatjuk meg (Volosinov 1978): az értékítélet a megnyilatkozás formáját és intonációját szervezi, nem törekszik arra, hogy kifejeződjön a szó tartalmi oldalában. Ahol az alapvető értékelés nyelvileg is explicit módon megfogalmazódik, ott már az érték leszakadt tárgyáról, megszűnt életszervezőként működni. Vagy már elveszítette kapcsolatát az adott közösség létfeltételeivel, vagy még nem alakultak ki ezek a kapcsolatok. A Volosinov-tétel alkalmazása esetünkben első látásra nem magától értetődő. Ha sorra vesszük a szövegben fellelhető nyilvánvaló értéktartalmakat, azt látjuk, hogy egy-kettő kivételével (pl. „sok pénzt keresek”, „a szüleimet segítem”) nem illeszthetők be a falu hagyományos ér-

tékrendjébe. A „szép” és a „jó” már többször idézett formái aligha tartoznak a falu értékrendszerébe. Egyrészt túl általánosak, semmitmondóak, másrészt a falu részéről sokkal gyakorlatiasabb szempontok érvényesülnek a dolgok megítélésében. A már említett közös denotátum kiterjedését jelölő „ez való nekem”, „ez kell nekem”-szerű indokok nem sorolhatók a manifeszt értéktartalmak csoportjába, és nem is véletlen, hogy nem nyernek tételes nyelvi megfogalmazást. Nem jelennek meg, csupán magát a megnyilatkozást szervezik, behangolják. A falu hagyományos értékrendszerének elemei. Mint említettem, egy-kettő belőlük is megjelenik néha, ami arra utal, hogy a hagyományos értékrendszer egyes elemei nyilvánvaló (manifeszt) értéktartalmakká válnak/váltak.

A Volosinov-tétel esetünkben azért nem alkalmazható gépiesen, mert a tanulók szövegeiben nem jelennek meg következetesen, nyilvánvaló értéktartalomként a hagyományos falusi értékrendszer elemei, csupán rejtetten hatnak, a megnyilatkozások formáját szervezik, de ugyanakkor a tanulók nem elégednek meg e rejtett értéktartalmak szövegszervező erejével, rejtett jelenlétével, hanem minden egyes szöveg esetében ragaszkodnak még más, nyilvánvaló értéktartalmak bevonásához is. Ez utóbbiak viszont már nem a falu hagyományos értékrendszeréből kerültek a szövegekbe.

Az ellentmondás jól példázza a „már nem és még nem” helyzetet: a falu hagyományos értékrendjéhez tartozó elemek lappangó jelenléte arra utal, hogy ezek szerepe még számottevő (és ebben tetten érhető a gyermek alárendeltsége, a szülői/közösségi elképzelések dominanciája), de emellett a nyilvánvaló értéktartalmak törvényszerű jelenléte egy másik, kialakulóban lévő értékrend hatására utal. Fura helyzet, hogy a kialakuló, egyes elemeiben már megmutatkozó értékrend nem a régire épül, nem igyekszik azt felhasználni, beépíteni. Egyértelműen erre utal a bemutatott helyzet, és ezt igazolják a továbbiakban következő elemzések is, amelyek az interiorizáció fokát, a verbalizmus mértékét vizsgálják.

A KULCSFOGALMAK DENOTÁTUMA

Néhány kulcsfogalom esetében közelebbről is megvizsgáltam a denotátum kiterjedését. Abból a feltevésből indultam ki, hogy az értékmozzanatot hordozó jeleknek (város, sofőr, munkás stb.) nincs eleve meghatározott állandó denotátumuk, hanem a denotátum a jelentésképzés folyamatában alakul ki. Vagyis a „város” említése: az egyes tanulóknál más és más élményeket, képzeteket, érzelmi viszonyulásokat, fogalmakat hívhat elő. Eszerint ahány tanuló, annyi egyedi-sített denotátum bogo-zható ki a rendelkezésünkre álló szövegekből. Ebből kiderül, hogy az adott mintát véve alapul mennyire sokarcú vagy szegényes egy kulcsfogalom denotátuma. Közvetve pedig utal az adott jel denotátumával kapcsolatos élményekre, érzelmi viszonyulásokra, értékítéletekre.

Város:

„én tíz év múlva városon fogok élni”

„sok üzlet lesz, járok vásárolni”

„városba fogok járni dolgozni”

A város jel néhány kivételtől eltekintve minden szövegben előfordul, de a vele kapcsolatos kijelentések besorolhatók a jelzett három csoportba. A város denotátumának kiterjedése tehát a következőkkel írható körül:

–a város az, ahol majd élni fogok, élnem kell (a szövegek mintegy 60%-ában)

–a városban vásárolni lehet, és ez jó dolog (a szövegek mintegy 70%-ában)

–a városban lehet dolgozni, ott érdemes (a szövegek mintegy 55%-ában)

Valószínű, vannak még olyan, a várossal kapcsolatos élmények, állásfogalások, amelyek nem fogalmazódtak meg. De az a tény, hogy ilyen kevés mozzanat jelenik meg, lehetőséget nyújt néhány következtetés levonására. Lássuk előbb a többi kulcsfogalmat:

–„sofőr leszek”: „sok pénzt fogok keresni”, „sok pénzt lehet keresni”, „sokat fogok járni kocsival”

–„varrónő leszek” „egy gyárban fogok dolgozni”

– „munkás leszek”: „reggel korán kelek”, „a gyárba megyek, ami városon lesz”, „délután dolgozom otthon a ház körül”

– „felnőtt leszek”: „lesznek gyermekeim, lesz családom”, „kocsim lesz”

– „anya leszek”: „lesznek gyermekeim”, „a háztartásban fogok dolgozni”, „reggel korán megyek munkába”

Az egyes szövegekben a kulcsfogalmak denotátumát körvonalazó kijelentések következetesen ismétlődnek. Ha elfogadjuk Searle nézetét, miszerint „a referáló kijelentés kimondása arra szolgál, hogy más objektumoktól elkülönítsen vagy azonosítsa egy tárgyat” (idézi: Kelemen 1978), akkor a fenti elemzésből a következőket szűrhetjük ki. A szubjektív életminőség tartalmi elemei (kulcsfogalmai) olyan jelek, amelyeknek denotátumai a kulcsfogalmakkal kapcsolatos tapasztalat-, élmény- és érzésvilág szegényes, hiányos jellegét tükrözik. Ez az állítás még akkor is érvényes, ha a vizsgált minta kis elemszáma miatt valamelyest egyszerűsítő jellegű.

INTERIORIZÁCIÓ ÉS RENDSZERSZERŰSÉG

Tekintettel arra, hogy értékrendszert vizsgálunk, illetve annak megjelenített formáját, számba kell vennünk a rendszerszerűség fokát is. „A rendszerszerűség a szocializálódás ökonómiaja szempontjából jelentős” (Mérei 1978. 372).

A szövegekben nem szerveződik autonóm tér vagy idő. A szövegek szerzői a jövőről beszélnek, besorolnak a szövegbe különböző térbeli és időbeli mozzanatok, de ezek a „jövőbeli mozzanatok” nem állnak össze öntörvényű egészé, amely a jelentől független életet élne. Hiányzik az élményszerűség, ami a jövő eme kockáit összefüggésbe hozhatná egymással. A szövegekből hiányzik az átélés, a beleélés mozzanata. Maga a szöveg rendszerint egy „ingajarat” a két időpólus (jelen, jövő) között, és ide vagy oda tartozónak tűnik attól függően, hogy éppen melyik szegmentu-

mát nézzük. Mindenik jövőre vonatkozó állítás mögött ott van a „most ez vagyok”. A nagyfokú elágazás, eltérés, a két pólus közti állandó ingadozás végső soron a kijelentések hitelét kérdőjelezi meg.

A szövegek szétszórt jellege azonban korántsem véletlen. Az előbbi elemzési pontban láthattuk, hogy a szubjektív életminőség egyes alkotóelemei az interiorizáltság alacsony fokán állnak. Ha az egyes tétel-szerű kijelentések mögött csak annyi áll, amennyit sikerült kimutatnom, az azt jelenti, hogy a vizsgálat alanyai a választott életpályával, annak részleteivel nem kerültek olyan kapcsolatba, amelyben tartós élménysorok keletkezhetek volna. Az, hogy „szeretek autózni”, nem jelent feltétlenül egyediesített élményt, az, hogy „varrónő leszek, mert az jó”, egyáltalán nem.

A kevés tapasztalati anyag nyomán megfogalmazódó vagy a pusztán verbális úton felvett magatartások ingatagok, a legkisebb ingerhatásra is átfordíthatók. A szubjektív életminőség tartalmi elemei ebben az értelemben két úton akadályozzák a rendszerszerűséget: egyrészt a hozzájuk rendelt értékmozzanatok kizökkenhetők, tehát eleve nem kapcsolódhatnak egymáshoz szervesen (mindenik a saját létével bajlódik), másrészt pedig nincs köztük olyan kiugró, jobban interiorizált elem, amely rendezné a többit, vagy legalábbis valamelyes strukturáló erővel rendelkezne.

AZ ÉN ESZKÖZKÉNT VALÓ MEGNYILVÁNULÁSA

A témát tekintve (*Életem tíz év múlva; Egy napom tíz év múlva*) magától értetődőnek vettem azt az elvárást, hogy az egyes szövegekben lesz egy főhős (én), aki a szövegben – lévén hogy ő írja a szöveget – alanyként viselkedik, egy jól meghatározott, tér- és időkoordinátákkal jellemzett helyzetben cselekszik. Amint az előbbi elemzési pontban láttuk, ez a helyzet nem alakult ki, hiányzik az élményszerűség, hiányoznak a szöveget összetartó elemek.

Az én minden egyes szövegben szerepel, és magától értetődő az a kérdésfeltevés, hogy ott miként vi-

selkedik, milyen szerepet tölt be. A szövegekben sehol sem történik említés a *mi*-ről vagy annak valamely szinonimájáról (az emberek, az emberiség – vagy egyáltalán az igék többes szám első személyű használata). A szövegek alkotói az én körén nem lépnek túl. Íme egy tipikus példa:

„Én tíz év múlva már felnőtt leszek, lesz családom is. Tíz év múlva egy gyárban fogok dolgozni, mert vasmunkás szeretnék lenni. Én ezt a szakmát szeretem, és úgy gondolom, hogy sikerül ezt megvalósítanom. De tíz év nagy idő, és addig még sok minden más történhet.”

Az én állandó jelenlétén túl az a feltűnő, hogy az én nem cselekszik, háttérbe vonul, passzív szerepet vállal, ahelyett hogy aktívan részt venne az eseményekben, azok irányításában. Jellemző módon sehol sem szerepel olyan tárgy, amelyet az én tevékenységével kapcsolatba lehetne hozni. És nemcsak a tárgy hiányzik, hanem maga az akció is, amely az esetleg jelen lévő tárgyakra vonatkozhatna. Mindig azt olvasuk, hogy „leszek”, mintha a szövegek szerzői alárendelnék magukat valamiféle láthatatlan erőnek, aminek engedelmességni kell. Következésképpen az én nem alany a vizsgált szövegekben (ő írja a szöveget, de abban a szövegben, amit leír, nem cselekszik!). „Házam lesz”, „kocsim lesz”, de még véletlenül sem „vásárolok egy kocsit”. Elvértve sem fordul elő, hogy konkrétabbá, egyedibbé tennék a „levést”. Még kevésbé törekednek arra, hogy kisajátítsák a levés tárgyát: például az, hogy „vásárolok egy almazöld kocsit”.

Az egyes mondatokban az én nyelvtanilag nyilván alanyként jelenik meg, szövegszinten azonban van valami szembetűnő eszközhasználtsága. A „sofőr leszek”, „varrónő leszek” és ehhez hasonló kijelentések az interiorizáció adott fokán alárendelt helyzetet sugallnak, olyan viszonyt, amelyben az én passzívan tűr (elvisel) bizonyos változásokat. Az interiorizáció hiánya, a dolgok nem-birtoklása tehát ilyen vonatkozásban is kimutatható.

Az én eszközként való funkcionálása módosítja az értékdimenziókkal kapcsolatos fejtegetéseket is. Az értékdimenziók szerinti elemzés részletes bemutatását végül is nem vettem be e dolgozatba, eredményeire röviden utalok. Az elemzés alapját a Hankiss-féle felosztás alkotta: tárgyi értékek, szociális értékek, személyes értékek. Kiszámítottam ezek előfordulási arányát. Az eredmény azonban nem adott sok újat, csak megerősítette vizsgálati előfeltevésemet: a tárgyi értékek uralkodnak. A másik két értékdimenzióba tartozó értékek előfordulásait nem tudtam az elemzés keretében magyarázni. Funkciójuk megértéséhez az én szerepének megértése vezetett el. Ezért foglaltam egy cím alá a két elemzés eredményeit.

A szövegekben elég gyakran (és látszólag véletlenszerűen) előfordulnak olyan értéktartalmak, amelyek a szociális és a személyes értékdimenzióba sorolhatók. De ha az én nem képes alanyként fellépni a szövegben, akkor ezek az értéktartalmak az eredeti felosztás szerint besorolhatók ugyan a megjelölt dimenziókba, de a konkrét szövegben minden előzetes osztályozás ellenére másként viselkednek: a velük való cselekedet hiánya ezeket is tárgyi értékekké fokozza le. „Családapa leszek” – írják a szövegekben, és ott ugyanúgy hangzik ez is, mintha azt mondanák, hogy „kocsit veszek”. Adott a jelenlegi állapot, amikor még iskolás a szöveg írója, és adott a jövőbeli állapot, amikor már családapa. A két pólus között semmiféle kapcsolat nincs, magáról a levés folyamatáról, vagy akár a vagyok állapotáról egy szó sem esik. Ebben a kontextusban az adott kijelentés nem mint cél jelenik meg, mert ha célként tételeződne, akkor valamilyen formában a megvalósulás folyamata is szóba kerülne. Ehelyett tárgyként jelenik meg, olyasmiként, ami egyszer a szöveg írójának a birtokába kerül, ami egyszer bekövetkezik.

A változás problémájáról szólva azt is meg kell jegyezni, hogy az én nemcsak környezete iránt passzív, hanem önmaga iránt is. Az én változásáról sehol sem esik szó, csak a fizikai környezet módosul. Ez a megfigyelés kapcsolatba hozható azzal a megállapí-

tással, hogy a szociális és a személyi szféra értéktartalmai tárgyi értéké lefokozva jelennek meg. Ha ez nem így volna, akkor magától értetődően szó esne az én változásáról is.

Ez az elemzés osztozik a szemiotikai, szövegnyelvészeti vizsgálatok alapvető dilemmájában. Nevezetesen: nem tudja feloldani azt az ellentmondást, amely a szövegek immanens elemzésének igénye és a környezet hatásainak kikerülhetetlensége között feszül. Bármennyire igyekszünk is, mai tudásunkkal nem vagyunk képesek magát az elemzést a vizsgált korpusz határain belül elvégezni, esetenként kénytelenek vagyunk külső eszközökhöz folyamodni. Az elemzés interdiszciplináris jellegét végeredményben a szigorúan a szövegre szorító elemzés igénye alakította ki. E törekvés megvalósulásának a foka nyilván meghatározta a kapott eredmények értékét. Vizsgálatom ebből a szempontból módszertani próbálkozás is, és vállalja az ezzel járó kérdőjeleket.